

*„Boszorkánynak lenni mondotta minden igaz ok nélkül” – A sértés
beszédaktusáról való beszámolás becsületsértési perekben*

HAVASI ZSUZSANNA
havasizsuzsi4@gmail.com
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Mivel a boszorkányság híre súlyos bizonyítéknak számított a középmagyar korban, a boszorkánysággal vádolt személy hatásos eszköze lehetett az őt rágalmazó perbefogása, mégpedig becsületsértésért. A boszorkányszeres iratokban így nagy számban találhatók olyan peranyagok, amelyek a sértés beszédaktusáról szólnak, metanyelvi adatokkal gazdagíthatják a korszak történeti-beszédaktus kutatását. Jelen dolgozat azt vizsgálja, milyen kifejezésekkel adtak számot a történetiségben a boszorkányság kontextusában a sértés beszédaktusáról, hogyan érzékeltették a becsületsértés súlyosságát.

1. Bevezetés. A boszorkányság vádjának esetében nagy szerepet kapnak a periratokban a tanúvallomások, ezek elemeként pedig a boszorkányság híre. Ennek szóbeli kinyilvánítása már önmagában is súlyos bizonyíték lehetett. Egyes esetekben azonban az ilyen jellegű vád a visszajára fordul, és a becsmérlet becsületsértésért fogják perbe: beszédaktusa tehát, amellyel a becsmérlett személy hírét próbálta megváltoztatni, sikertelen lesz, sőt, nyelvi bűnnek számít, ennek dokumentuma a becsületsértési per típusa. Dolgozatomban azt vizsgálom, ebben a pertípusban, a boszorkányság vádjához kapcsolható becsületsértési perekben hogyan számolnak be a nyelvi udvariatlanságról, milyen kifejezésekkel, eszközökkel minősítik azt jogi értelemben bűnnek.

A kutatás a történeti (szocio)pragmatika körébe tartozik, azon belül is a történeti beszédaktus-elemzés eredményeit használja fel. A történeti szociopragmatika egy olyan interdiszciplináris terület, amely a diakroniában a társadalmi háttértényezők szerepét állítja középpontba, a történeti anyagok szinkron szemléletű leírásánál pedig a nyelvhasználat vizsgálatát (a szinkron pragmatikával megegyezően) a társadalmi háttér és a szituációs kontextus erőteljes kiemelésével végzi (l. CULPEPER 2011: 4). Hangsúlyosan kell számolni viszont azzal is, hogy a történetiségben jóval nehezebb lehet a nyelv mögötti háttértényezők, társadalmi valóság, szerepek feltérképezése (vö. SÁROSI 2015). Miként a pragmatika egy fontos területe a beszédaktusok kutatása, úgy ez az irány a történeti szociopragmatikának is része – a magyar nyelvtörténet forrásaiból kiindulva a kérdés beszédaktusáról ír BÁCSI (2015), KOÓS (2008) és KREPSZ (2015), a bocsánatkérésről BÁCSI (2016), a fenyegetésről pedig ILYEFALVI (2010) és KOC SIS (2017).

A pragmatikának – ekképpen a történeti szociopragmatikának is – a kezdetektől fogva az egyik fontos részterülete a mára szinte önálló diszciplinává vált udvariasság- és udvariatlanságkutatás. A három jelenség – helyénvalóság, udvariasság, udvariatlanság – az újabb kutatásokban nem előre adott kategóriának számít, hanem a résztvevők értékelése és véleménye alapján azonosítható (SÁROSI 2017). MOHAY (2015) az udvariatlanságot a neheztelések, feddés, sértések beszédaktusaiban elemzi magánlevelek anyagán. JUCKER és TAAVITSAINEN (2000) nyomán a sértések azonosításában három feltételt tart szem előtt: 1. a beszédaktus tartalmazzon állítást a címzetttről, 2. a címzett ezt ne érezze helyénvalónak, 3. a címzett legyen meggyőződve arról, hogy szándékosan akarták megbántani. MOHAY megjegyzi, hogy a középkori magánlevelezés elemzett anyagában a válaszlevelek általában hiányoznak, így a beszédaktus nem vizsgálható a maga teljességében, hiszen a beszédaktus címzettjének reakciója nem áll rendelkezésre (2015: 180). Jelen dolgozat tárgya azonban összhangban áll az udvariatlanság-értelmezésekkel abban, hogy a befogadói vélemény felől indul ki: az udvariatlanság olyan eseteivel találkozhatunk a becsületsértési perekben, amelyek

még ahhoz is elég erőteljesek voltak, hogy jogi útra terelje az ügyet a beszédaktusok címzettje. Van természetesen hátránya is az anyagnak: legfeljebb csupán közvetetten ismerjük meg az eredeti beszédaktust.

ILYEFALVI a fenyegetésekhez kapcsolódó elemzésében abból indul ki, hogy nemcsak a közösség által boszorkánynak tartott személyek fenyegetnek, hanem a magukat kárvallottnak mondók, sértettként fellépők is, mégpedig sokszor legalább annyira durvának minősíthető kifejezésekkel, mint az állítólagos boszorkányok, a tanúk mégsem számítanak bűnösnek a közösség szemében a használt fenyegető kifejezések ellenére sem (2010: 75–76). A két fenyegetéstípus az elemzés szerint azonban, a beszédaktus-elméletek tükrében nem azonos: a periratokban a boszorkányfenyegetésekről bizonyítják, hogy hatásuk tapasztalható volt, ezáltal pedig többnek számítanak, mint a fenyegetőt valamilyen viselkedés mellett elkötelező kifejezések; egyenesen kinyilatkoztatnak, deklarálnak valamit, azaz a periratok konstrukciójában a beszélő csupán a szavak kimondásával változást idézett elő a világ egy tényállásában (vö. SEARLE 1976/2000). Felvethető, hogy rokon jelenséggel találkozhatunk a becsületsértési perekben is. A sértés kimondója ugyanis feltehetőleg szerette volna – az elemzett anyag esetében leggyakrabban boszorkánysággal – vádolni a címzettet, ami azonban a vád természete miatt egyenesen bizonyító értékű kimondásként hathatott, így akár deklarativumnak is számíthat, a boszorkányhit miatt hasonlóképpen ahhoz, mintha valakit a bíróság nyilvánítana bűnösnek.

Abban az esetben, amikor egy ilyen deklarativnak szánt beszédaktus címzettje pert indít, azt hangsúlyozza, hogy a kimondottak hamisak, tárgyalni lehet és kell róluk. A beszédaktus tehát nem számíthat deklarativumnak, hanem csupán a beszélő szerinti vélekedést fogalmaz meg a világ tényállásáról, a beszélő ebben az esetben tévedhet is (így a beszédaktus a searle-i rendszerben asszertívum, korábbi megnevezéssel reprezentatívum). A becsületsértési per indítása tehát a sértettnek jól felfogott érdeke, amellyel a boszorkánysága vádjá ellen védekezhetett.

2. A becsületsértésről való beszámolás módjai. A vizsgálódás során 39, a boszorkányság vádjához kapcsolódó perből gyűjtöttem összesen 132 beszédaktusról szóló beszámolást. A perek jellemzően a boszorkánypereknél rövidebbek, inkább összegző jellegűek. Gyakori, hogy nemesek a résztvevők, a megszólalások is túlnyomórészt a kor ügyvédeitől, a prokurátoroktól származnak. A következőkben bemutatom azokat a nyelvi mintázatokat, amelyekkel az udvariatlanságról való beszámolás megtörténhet ebben a speciális környezetben, illetve megkísérlem feltárni, ezek hogyan minősítik az eredeti megszólalást, jogi szempontból mennyire lehet hatásos az eredeti beszédaktusról való beszámolás adott formája.

Alapvetően nem tartalmazza a beszédaktus minősítését a *beszél* ige és a hozzá kapcsolódó vonzat vagy függő beszédes alak.

(1) *Szabó Gáspár uram házanként azt beszéllette volna, hogy az ő kegyelme feleségének a' lábát tulajdon a Mészáros István uram felesége vesztette volna meg* (MBFI: 146)

(2) *Nagy Simonné asszonyom ujjokban idézte Bíró Gáspárné asszonyomat azért, hogy infamiával nevezetesen boszorkánysággal együtt is másutt is beszéllet.* (MBFI: 515)

(3) *minémű beszédeket hallott Mészáros Istvánné ellen* (MBFI: 146)

Az (1)-es példában, amely egy hatósági kérdésből való, az látható, hogy a *beszél* alkalmas arra, hogy függő beszéddel ne egy szó szerinti beszédaktust, hanem egy elhangzott beszélgetés, a boszorkányhír terjesztésének konkrét módját összetetten továbbítsa. A *beszél* ige azonban az adott boszorkányperes kontextusban szoros kapcsolatban áll a boszorkányhír terjesztésével, így mintegy formulaszerűnek tűnik a *beszél* + *vAl* alak (2). Megjelenik – a

feldolgozott anyagban két példával – a kimondottaktól még inkább távol álló *valaki ellen beszél* kollokáció is (3).

Hasonló viszonyulást és lehetőségeket hordoz a *mond* ige használata is, de a vizsgált anyagban gyakoribb előfordulással.

(4) *az én feleségem felől azt mondották, hogy az őkegyelmek gyermekét [...] az én feleségem vesztette meg, Szakál Kisanna (MBFIII: 434)*

(5) *az megírt incattusok, mire való gondolattyaiból hitván nagy bestelen szókot szóllottak s mondottak ellenem, gyanos és valós szóval, hogy boszorkányságot tudnék (MBFIII: 508)*

(6) *monták felőle, hogy ördögös bűvös bájos, és az ördögök chiuklaia [!] vala (MBFII: 118)*

(7) *engemet feleségestől bűjös bájosnak mondottak (MBFII: 125)*

(8) *mondották, gyanakszanak Mészáros Istvánnéra (MBVI: 146)*

A *mond* ige továbbra is lehetőséget ad a sértettnek vagy a hatóságnak, hogy függő beszédben részletesebben beszámoljon a sértésről anélkül, hogy kifejezetten sértésnek minősítené azt – ilyen hat esetben fordult elő a vizsgált anyagban (4). Úgy tűnik, kollokálódhatott az *ellen* és a *felől* névutóval is, amik után még mindig lehetőség volt az elhangzottak részletes kifejtésére, bár az *ellen* önmagában is sugallja a sértettség tényét. Gyakorinak tűnik, hét esetben jelent meg az anyagban a *mond* + *vmi* + *nAk* kollokáció, itt az értékelő mozzanatot az eredeti asszertívumban szereplő állítás hordozza. A forma lehetőséget ad a sértettnek arra, hogy tömören összegezze az őt ért vád lényegét, egyszersmind ő maga foglalja össze annak sértő voltát. Hat esetben fordult elő, hogy a *mond* a *gyanakszik* igével állt együtt. Itt a gyanakvás hangoztatása egyenlő a boszorkányhír terjesztésével, ez nincs kifejtve az állításokban, a gyanakvás a kontextusban önmaga is sugallhatja a becsületsértés tényét. Megjelenik csupán a hír terjesztésére való utalás is – négy előfordulással – ehhez kapcsolódhat a hír értékelő eleméről való beszámolás (9), de önmagában a híresztelés is negatívan értékelhető a becsületsértési perekben, hiszen a boszorkánysághoz kapcsolódó bizonyíték, magatartás a közösség részéről boszorkányperben.

(9) *hogy az felperes leány az mint hírleltetik nagy kurva és nagy boszorkány lett volna, nem bizonyították (MBFIII: 338)*

(10) *nem tudhatom mi okból viseltetet praesummált engemet diffamálni, házfelverőnek, tolvajnak pronunciálni (MBFIII: 566)*

A konkrétan jogi vonatkozású *pronunciál* ige inkább a korabeli jogi szaknyelv része – amelyben természetesen, hogy a latinul ismert kifejezések magyar toldalékokkal fordulnak elő (B. KOVÁCS 2002: 227) – így önmagában is, azáltal, hogy jogi kategóriának minősül az eredeti beszédaktus kimondása, sugallja annak súlyosságát. Az adatok alapján kollokálódhat a *–nAk* raggal.

(11) *Hogy én az actorokat diffamáltam volna, azt meg nem bizonyították (MBFIII: 425)*

(12) *varáslonak, boszorkánysággal s arra tzelőző életűnek diffamálták (MBFII: 186)*

(13) *azzal diffamáltak az incattusok [...] hogy én boszorkány vagyok (MBFIII: 466)*

(14) *Az incattusok marhájoknak szájokat bekötötte, és több külömb külömb féle diffamatiókkal illetik. (MBFII: 142)*

A *diffamál* 'rágalmaz' és a *diffamatióval* illet (14) kifejezések előfordulása a legnagyobb a vizsgált anyagban, összesen 35 esetben közvetítették ezzel a becsületsértés tényét. Az

előfordulás magyarázata lehet, hogy szintén jogi kifejezésről van szó, így a rágalmazás ténye csupán az ige használatával rögzíthető, a beszédaktus minősíthető (11). Emellett azonban a rágalmazás specifikálható is, a *-nAk* kollokáció segítségével (12), de a *-vAl* és függő beszédes alakok kapcsolásával kifejtetté is tehető.

(15) *hallottam, hogy Koncz Györgynét boszorkánynak szitta Sipos Danielné, de nem perlé meg érette* (MBFII: 590)

(16) *engemet kurvának, boszorkánynak, gyilkosnak szidot, diffamált* (MBFII: 566)

A feldolgozott anyagban szintén kirívó gyakorisága van a *szid* igének tizennyolc előfordulással. Ez a laikusok számára is érthetőbb; ezt az is mutatja, hogy az idézett (15)-ös példában tanúvallomásban olvasható. Közérthetősége mellett lehetőséget ad arra, hogy minősítse az eredeti megnyilatkozást. Függő beszédes alak nem társult hozzá a vizsgált anyagban, úgy tűnik az adatok alapján, hogy a *-nAk* raggal kollokálódott, emellett más igékkel, kifejezésekkel is együtt állt (16). Ugyanakkor a (15)-ös példa jól rögzíti azt a metanyelvi vélekedést is, hogy a nyelvi vétség, szidalmazás, a boszorkányhír terjesztése abban az esetben nem számít bűnnek a közösségben, ha jogi aktus keretében történik, vagy boszorkányper követi.

3. Összegzés. A látott példákban a sértés beszédaktusáról való beszámolás formulái szerepelnek. A példák rámutatnak arra, hogy egyes esetekben a beszámolás során használt kifejezés minősíti az eredeti beszédaktus megalkotóját. Más esetekben különböző kollokációk, vonzatok teszik lehetővé a sértettek számára, hogy minősítsék az őket rágalmazókat, illetve egyébként semleges kifejezések is működhetnek ekként a kontextus segítségével. Az áttekintett anyag természetéből is fakad a közvetített beszédaktusok természete, viszont a becsületsértési perek is mutatják, hogy a középmagyar kori beszélőközösségekben valakit *kurvának*, *boszorkánynak* vagy akár *tolvajnak*, *gyilkosnak* nevezni olyan súlyos sértés lehetett, amelynek ténye jogi lépést vonhatott magával a sértett részéről, hiszen ezek következtében a sértett komoly vádba keveredhetett, egyes esetekben boszorkánypertől is tarthatott. Ahogyan egy metanyelvi megjegyzéssel is megfogalmazza a hatóság egy perben: „*gyanúra nem szabad senkit sem kurvázni, sem boszorkányozni*” (MBFIII: 338) – noha azt nem fejt ki az utókor számára sajnálatos módon, mi tekinthető már elégséges bizonyítéknak, ha a gyanú önmagában nem.

Hivatkozott irodalom

- B. KOVÁCS MÁRIA 2002. A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)*. Jyväskylai Egyetem Hungarológiai Intézete és a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékei, Debrecen–Jyväskylä. 225–231.
- BÁCSI ENIKŐ 2015. A kérészi szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben. In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI, RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, Budapest. 75–87.
- BÁCSI ENIKŐ 2016. A bocsánatkérés beszédaktusának vizsgálata a Nádasdy-levelezésben. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KOCSIS RÉKA szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 2. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, Budapest. 11–28.

- ILYEFALVI EMESE 2010. „... akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: Székely Tünde szerk., *RODOSZ konferenciakötet 2010*. Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetsége (RODOSZ) – Metaforma Kft., Kolozsvár. 75–92.
- JUCKER, ANDREAS H. – TAAVITSAINEN, IRMA 2000. Diachronic speech act analysis: Insults from flyting to flaming. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 67–95.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2017. Fenyegetőző nemesek. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 189–199.
- KOÓS ESZTER 2008. A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben. In: KOZMA JUDIT – LISZNYAI-MINDÁK CECÍLIA – LUDÁNYI ZSÓFIA szerk., *Félúton 4*. ELTE BTK, Budapest. 1–13.
- KREPSZ VALÉRIA 2015. A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111:162–173.
- MOHAY ZSUZSANNA 2015. A nehezteléstől a sértésig. A rosszallás pragmatikája középmagyar kori magánlevelekben. *Magyar Nyelv* 111: 174–188.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434 – 448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- SÁROSI ZSÓFIA 2017. Az udvariatlanság tettenérése. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture* 12: 116–124.
- SEARLE, JOHN R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5: 1–23.
- SEARLE, JOHN R. 2000. *Elme, nyelv és társadalom*. Vince Kiadó, Budapest.